

ГОЛОВКОВА М.М.

канд. пед. наук, доцент

Мелітопольського державного
педагогічного університету імені

Богдана Хмельницького

доцент кафедри педагогіки і
педагогічної майстерності

м. Мелітополь

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ У НЕДІЛЬНИХ ШКОЛАХ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ-ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Критичне осмислення нашого минулого має для України важливе соціально-політичне, культурне, наукове та практичне значення. Процес пізнання інтелектуальної спадщини дозволяє критично й об'єктивно оцінити самого себе, явища та події, що відбулися в історії, виокремити те, що є джерелом життєвих сил нації, внеском у загальнолюдську скарбницю. Звернення сучасних дослідників до історії педагогіки, переоцінка деяких історичних фактів та персоналій допомагають по-новому переосмислити здобутки педагогічних досліджень та скористатися ними для формування й вдосконалення нових освітніх технологій в умовах соціальних перетворень в Україні, пов'язаних зі становленням її суверенітету. Один з видатних педагогів ХІХ століття К.Єльницький писав, що «згадувати про попередників, трудами яких користуєшся, знайомиться з ними - і справедливо, і повчально. З одного боку, ознайомлючись з видатними педагогами, згадуючи про них, ми тим самим висловлюємо почуття вдячності за їх працю для загальної користі. З іншого - їх життя, діяльність в найкращих її проявах може бути прикладом для нашого життя, діяльності»[1, с.15]. Серед просвітителів другої половини ХІХ - початку ХХ століття почесне місце займають С.Миропольський та Х.Алчевська. Їх сучасники, наприклад: М.Корф, С.Рачинський, К.Єльницький, М.Демков, вважали їх значущими фігурами в прогресивному суспільно-

педагогічному русі другої половини XIX - початку XX століття. Науково-педагогічна спадщина С.Миропольського та Х.Алчевської велика й багатогранна. У їх чисельних працях знайшли вираження найголовніші питання теорії і практики розвитку освіти дорослих, історії виховання та навчання. Вони розробили та реалізували широку просвітницьку програму, яка відповідала потребам народних мас. Продовжуючи справу К.Ушинського, вони присвятили своє життя науковому обґрунтуванню педагогічного процесу початкової школи й тим самим сприяли розвитку вітчизняної педагогіки, прогресивних ідей суспільно-педагогічного руху в Україні й Росії у другій половині XIX століття. У червні 1868 р. відбулася перебудова Харківської духовної семінарії. Це була одна з перших семінарій, при якій відкрилася недільна чоловіча школа (1867 р.). Призначення С.Миропольського завідувачем цієї школи свідчило про визнання його високої ерудиції, авторитету, професіоналізму. Це була народна школа, яка ставила перед собою за мету надати можливість широким робітничим масам одержати необхідну для них освіту. На сторінках «Журналу Міністерства Народної Освіти» відмічалось (на підставі звіту ревізора), що Харківську недільну школу слід визнати кращою серед недільних шкіл, існуючих при семінаріях. У своїх спогадах про недільну школу у Харкові С.Миропольський згадував «..для школи навіть місця не було і ходило всього сім юнаків (із 40). Дирекція закривала класи, щоб діти бідняків не псували підлоги»[2, с.220]. Педагог на свої кошти для школи створив бібліотеку, придбав посібники. Особливою сторінкою життя та діяльності С.Миропольського в Харкові був його професійний зв'язок з Х.Алчевською. Він був дуже задоволений тим, що його думки про відкриття у недільній чоловічій школі дівочого відділення знайшли своє практичне втілення у школі Х.Алчевської. С.Миропольський здійснював допомогу Х.Алчевській порадами, консультаціями. У травні 1892 року С.Миропольський приїздить з ревізією до Харкова. Він відвідує школу Х.Алчевської та ретельно вивчає організацію в ній навчально-виховного процесу. За результатами відвідування була написана книга «Школа і суспільство. Приватна Харківська жіноча недільна школа», в

якій він дав високу оцінку дружній праці педагогічного колективу і відповів на питання: «Чим суспільство (у обличчі кращих освічених представників) може бути для школи і чим школа (поставлена педагогічно) може бути для суспільства?»[3]. Недільні школи, включенні до системи закладів «позашкільної освіти», за своїм призначенням, змістом, принципами та методами роботи позитивно відрізнялись від існуючих тоді офіційних шкіл. Харківська жіноча недільна школа, постійно збагачуючи досвід і творчо вдосконалюючи систему роботи, стала провідною у розробленні основних питань організації та ведення навчання дорослих. На початку свого існування заняття у Харківській недільній школі проводила Х.Алчевська з групами учениць по 10-20 чоловік у власному будинку. Згодом у домашній недільній школі працювало ще три вчительки, уроки відвідували близько 50 учениць. В останній рік нелегального існування (1869-1870 рр.) в школі працювало вже 10 викладачів. Офіційно школа була відкрита в березні 1870 р. Згідно розпорядженню голови Харківського міського відділу внутрішніх справ школі дозволялось проводити заняття по неділях та у святкові дні з 10 до 14 години у приміщенні 1-го повітового училища. В 1870 -1871 рр. в школі навчалось понад 100 учениць і працювало 22 викладача. Після вступу до школи учні розподілялись на групи з урахуванням віку і загальної підготовки. Так за віком учениці поділялись на малолітніх (від 10 до 12 років), підлітків (від 13 до 15 років), дорослих (від 16 років); за підготовкою на неписьменних, напівписьменних (ті, хто вмiли лише читати), малописьменних (ті, хто вмiють трохи читати і писати), письменних. За свiдченням М.Корфа, у перші роки існування школи всі її учні поділялися на групи від 2 до 8 чоловік, в яких вони навчались увесь час. Школа в той час ставила завдання навчити в основному грамоті, але такий порядок розподілу учнів був незручним, бо до однієї групи потрапляли учні з різним рівнем підготовки. Недільна школа була здатна більш раціонально побудувати процес навчання і досягти вищих результатів. Спираючись на свій досвід вчителі недільної школи змінили порядок розподілу учнів: до груп зараховували лише неписьменних і малописьменних, а

письменних залежно від підготовки зараховували до підготовчого, першого або другого класів. Коли в групах досягалась більш рівномірною підготовленість всіх учнів, їх переводили до підготовчого класу, а потім до першого і другого. В групах дотримувались так званого «класного викладання», коли один учитель вів заняття весь час; у класах практикувалось «предметне викладання», коли кожен предмет вів окремий вчитель. Однією з основних проблем педагогіки ХІХ століття була проблема «чому навчати і як навчати?». Як показав аналіз історико - педагогічної спадщини С.Миропольського та Х.Алчевської, в основу своїх дидактичних поглядів вони поклали ідеї, висловлені великим чеським педагогом Я.Коменським. Педагоги розглядали процес навчання як частину цілісного педагогічного процесу, а також виділяли його основні компоненти-викладання (діяльність вчителя) і учіння (діяльність учнів). У роботах «Народна школа за ідеями Коменського», «Навчання грамоті», «Дидактичні нариси. Учень і виховуюче навчання в народній школі», С.Миропольський відзначав, що у процесі навчання повинні здійснюватися засвоєння учнями знань, вмінь та навичок, розвиватися пізнавальні здібності учнів, вміння самостійно працювати. Тому діяльність вчителя, за його думкою, треба спрямовувати не стільки на повідомлення готових відомостей, скільки на «всебічне збудження розумової природи дитини». «Учитель у процесі викладання повинен всіляко збуджувати і підтримувати самостійність розуму учня, укріплювати сили та здібності, уникаючи наказів, що обмежують силу самодіяльності» [4, с.130]. Цю ж точку зору підтримували багато педагогів того часу, такі як М.Корф, П.Каптерев, К.Єльницький, М.Демков та інші. С.Миропольський, розглядаючи навчання як цілісний процес, чітко виділяв етапи засвоєння навчального матеріалу і адекватні ним «структурні елементи засвоєння». Звертав увагу на те, що «будь-яке навчання повинно починатися з постановки перед учнями мети. Спочатку вона полягає у привертанні уваги: запрошенні послухати, подивитися, сприйняти. У подальшому постановка мети ускладнюється за рахунок завдань практичного та пізнавального характеру». Наступним етапом навчання С.Миропольський вважав організацію сприймання

нової інформації та її осмислення таким чином, щоб «спираючись на збудження самодіяльності учня і, діючи на розум його, створити в ньому можливість йти свідомо до мети». Відзначав, що на цьому етапі завдання вчителя полягає не у повідомленні готових знань, а в умінні заставити учня самого «усе вивчити, дослідити». На етапі закріплення сприйнятої та засвоєної інформації, на думку С.Миропольського, задача вчителя полягала в тому, щоб «з одного й того ж самого матеріалу, видозмінюючи, відновити предмет, даючи повний простір самодіяльності учнів» [5, с.22-24]. У сучасній педагогічній науці і шкільній практиці навчання розв'язує три найважливіших завдання-набуття школярами знань, розвиток учнів і формування ставлення до оточуючого світу, тобто виховання. Такі ж завдання висував перед процесом навчання і С.Миропольський. Він справедливо вважав, що діти повинні володіти знаннями (цього дуже мало), мати розвинений розум, пробуджену допитливість, навички та любов до праці, задатки здорового, чесного характеру, любов до правдивості, повагу до людської особистості, прагнення до самоосвіти та навички свідомо підкоритися вимогам закону (дисципліні) [5, с.46]. Поряд із застосуванням пояснювального читання в школі Х.Алчевської на уроках широко використовувався такий метод викладання, як бесіда. Вона особливо була поширена на уроках у групах, де учні навчалися більше трьох років. Наприклад, у 1901-1902 навчальному році в цих групах велись бесіди з історії, географії, літератури, гігієни, анатомії та фізіології, а також бесіди про надання першої допомоги при нещасних випадках. Метод бесіди в Харківській недільній школі творчо вдосконалювався і популяризувався за допомогою розроблених програм, які друкувались в тогочасній пресі. Уроки-бесіди були корисними, цікавими і змістовними. Найціннішим вкладом Х.Алчевської в справу шкільного викладання є розроблена нею методика проведення літературних бесід з учнями. В історії дидактики цей метод був відомий і раніше, та про нього говорили переважно як про форму позакласних учбових занять. На відміну від своїх попередників, Х.Алчевська ввела літературні бесіди, за детально розробленою програмою, як обов'язкові навчальні заняття.

Цю програму Х.Алчевська періодично складала і подавала на обговорення загальними зборами педагогів. Методика проведення літературних бесід з учнями в її школі створювалася колективними зусиллями вчительок, за участю визначних педагогів того часу - М.Корфа, В.Євтушевського, В.Водовозова, М.Бунакова, В.Вахтерова та ін. В праці С.Миропольського «Школа і суспільство. Приватна Харківська жіноча недільна школа» відзначається, що «у викладанні кожного предмета Харківська жіноча недільна школа намагалася стати на висоті сучасних вимог методики: на вчительських зборах досить ґрунтовно і всебічно розглядалися кращі способи викладання кожного предмета і, на основі досвіду, вибиралися найпридатніші [3, с.43]. У школі Х.Алчевської проводились заняття не тільки з офіційно дозволених предметів (закон божий, читання, письмо, арифметика, церковний спів), а й подавалися відомості з вітчизняної історії, географії, фізики, природознавства, літератури, гігієни тощо. Особливий інтерес викликають запропоновані С.Миропольським у книзі «Методика навчання письму в народній школі» «дидактичні початки» навчання: «збудити допитливість і бажання до навчання в дитині, бо без бажання навчання йде погано, успіх ненадійний; уникати даремних труднощів, непосильних дитині, але при цьому суворо і послідовно переходити від простого до складного, від легкого до важкого, від невідомого до відомого; будь-яку трудність доводити потроху так, щоб учень міг вільно і чітко виконувати її, а інакше важкі справи відіб'ють бажання у школяра працювати; розвивати в дітях самостійність; повідомляти дітям гарні шкільні навички, звичку до охайності, обов'язковості та порядку; змінювати заняття, збуджувати увагу дитини; використовувати різні способи навчання, робити їх однаково зручними і для поодинокого навчання, і для великих класів; придбані дитиною вміння повинні мати практичний характер, а виконані справи бути зрозумілими і усвідомленими»[6,с.11-14].

Навчальний процес в недільній школі мав демократичне спрямування і відзначався застосуванням найефективніших прийомів, форм і методів викладання. Ця школа була не тільки навчальним закладом, а й своєрідним

методичним центром, який був поєднанням педагогічної науки і практики. Для організаторів позашкільної освіти минулого своєрідна інтеграція науки і практики була природною. Вона допомогла їм створити власну теорію освіти і виховання, яка відповідала прогресивним педагогічним вимогам. Таким чином, аналіз педагогічної спадщини С.Миропольського та Х.Алчевської свідчить, що вони зробили значний внесок в розробку теоретико-практичних питань дидактики, зокрема, процесу навчання.

Література

1. Ельницкий К.Д. Русские педагоги второй половины XIX столетия / К. Ельницкий.-Спб.: Изд.Д.Полубояринова, 1904.-167 с.
2. Миропольский С.И. Воскресная школа и педагогический курс при Харьковской семинарии / С. Миропольский // Журнал Министерства Народного Просвещения .-1868.-№138.- С.217-245.
3. Миропольский С.И. Школа и общество. Частная Харьковская женская воскресная школа/ С. Миропольский.- Спб.: Тип. И.Н.Скороходова,1892.-107 с.
- 4.Миропольский С.И. Народная школа по идеям Коменского / С. Миропольский // Наша начальная школа.-1873.-№2.-С.102-146; №4-5.-С.270-333; №6.-С.29-101.
- 5.Миропольский С.И. Дидактические очерки. Ученик и воспитывающее обучение в народной школе/ С. Миропольский.-Спб.: Изд.И.Скороходова.-1890.-72 с.
- 6.Миропольский С.И. Методика обучения письму в народной школе. Практическое руководство для учительских семинарии и руководителей педагогическими курсами /С. Миропольский.-Спб.: Изд.А.М.Котомина,1880.-116с.
- 7.Алчевская Х.Д. Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания / Х.Алчевская.-М.,Тип.Сытина,1912.-466 с.